

Губа В. О.

**«Управлінська культура викладача
як психолого-педагогічний феномен»**

Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Серія

Педагогічні науки № 4, 2020. С. 170-176.

Анотація: В статті йдеться про потребу в конкретизації функцій викладачів під час управління освітньою діяльністю студентів, розроблення теоретичних і методичних положень, які характеризують взаємодію суб'єктів освітньої діяльності, управлінських дій викладачів і самоуправлінських дій студентів в освітніх процесах, рівнів сформованості управлінської культури. Психологічні особливості педагога як керівника та управлінця в освітній галузі. Аналіз становлення інформаційної культури як окремого напрямку від культури в цілому. Сутність управлінської культури, а саме якими навичками має володіти педагог для того щоб бути компетентним в своїй професійній діяльності. Розкриття поняття «діяльність» як динамічної системи взаємодії суб'єкта зі світом. Культура управління та її ключові функції в професійній діяльності педагога. Кваліфіковане управління формуванням управлінської культури через систему методичної роботи та як саме це сприяє підвищенню управлінської діяльності педагога. Конкретизація функцій викладачів з управління освітньою діяльністю студентів.

Складні умови педагогічної діяльності, високі вимоги до фахівців освітньої сфери спонукають до пошуку шляхів підвищення рівня їх професіоналізму, вдосконаленню його змістових характеристик. Аналіз стану педагогічної практики і досліджень з проблем оптимізації педагогічного процесу доводить, що більша увага приділяється аспектам управління освіти, яка функціонує у різних соціальних сферах, виявлення закономірностей і культури управління в структурах бізнесу і виробництва, сферах державної служби (В. Авер'янов [1], Т. Атаманчук [5], Б. Гаєвський А. [10], С. Дубенко [11], В. Луговий [15]); закладах освіти (Л. Карамушка [12], Н. Коломінський [13], В. Крижко [14], Н. Приходько [17], Н. Селіверстова [20]).

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що аспекти управління педагогічними процесами (навчання, виховання, формування професійних якостей особистості та ін.) представлено значно менше, ніж у виробництві та бізнесу, особливо в умовах післядипломної освіти, методичної роботи як засобу підвищення рівня професіоналізму педагогічних кадрів, їх управлінської культури. Хоча проблема культури та її формування в усі часи привертала увагу вчених.

В науковій літературі поняття «культура» перекладається як виховання, догляд, освіта, розвиток. Увага акцентувалася на проблемах матеріальної і духовної культури, пізніше як характеристика поведінки і якостей людини. З часом з'явилося коло проблем, пов'язаних з трактуванням таких понять, як професійна, педагогічна, виховна, особистісна, правова, політична, емоційна культура.

Сутність управлінської культури обумовлюється специфікою управлінської діяльності, управлінським стилем і поведінкою суб'єктів освітнього процесу. В самій сутності педагогічної діяльності педагога закладено управлінський її аспект, значне місце займає управлінська діяльність. Від того, як педагог володіє методами управління, чи готовий до виконання управлінських і виконавських функцій залежить ефективність його педагогічної праці. Тому останнім часом проблема управління навчально-виховним процесом та готовність педагогічних працівників до управлінської діяльності привертає увагу багатьох дослідників.

Тенденції становлення і вдосконалення сучасної освіти, суттєві зміни в педагогічній теорії та практиці висувають не лише перед керівництвом закладів освіти а й всіма викладачами необхідність вирішення проблем управління освітніми процесами, підвищення рівня їх готовності до реалізації управлінського аспекту педагогічної діяльності, усвідомлення ними ролі управлінської культури в досягненні якісних результатів педагогічної праці.

Педагогічна практика свідчить про недостатній рівень готовності не лише викладачів, а й керівників закладів освіти до реалізації управлінського

аспекту професійно-педагогічної діяльності, якісного виконання управлінських функцій, відсутності у багатьох із них необхідного рівня управлінської культури. Управлінську культуру слід розглядати як цілісну властивість особистості, яка проявляється в процесі професійної управлінської діяльності й може виступати умовою її розвитку, однією з характеристик та змістовим складником.

Для визначення сутності, змісту, структури управлінської культури необхідно виходити з визначення сутності менеджменту, управління, управлінської та навчально-виховної діяльності.

Психологічний аспект діяльності обґрунтовано в роботах К. Абульханової-Славської [2], Б. Ананьєва [4], О. Асмолова [3; 4] й ін. Діяльність розглядається ними як функції індивіда в процесі взаємодії його з навколишньою реальністю.

Діяльність визначається як динамічна система взаємодії суб'єкта зі світом, у процесі якого відбувається виникнення й утілення в суб'єкті психічного образу та реалізація опосередкованих цим образом відносин суб'єкта в предметній діяльності, ставлення людини до навколишнього середовища, інших людей, життєвих завдань, взаємодія людини з навколишнім світом, за допомогою чого вона пізнає та змінює світ як колективний і комунікативний процес.

Науковці у трактуванні сутності поняття «діяльність» висловлюють спільну думку: діяльність є цілеспрямованою взаємодією людини з навколишньою дійсністю, в якій вона досягає поставлених цілей; сукупністю дій, об'єднаних спільною метою, задоволення усвідомленої суб'єктом потреби. Діяльність є важливим чинником розвитку особистості, яка під час неї пізнає навколишній світ, опановує знаннями, уміннями та навичками, набуває життєвого та професійного досвіду, завдяки чому вдосконалюється і сама діяльність.

Пізнавальний характер функцій діяльності характеризує її як пізнавальний вид діяльності, що спрямована на систематичні дії особистості,

в результаті яких відбувається розвиток її можливостей і здібностей. Пізнавальна діяльність – це сукупність декількох діяльностей, основою яких є: пізнання себе, установлення цілей, оцінка своїх можливостей і здібностей, якостей, що сприяють або перешкоджають освітньому процесу [4].

Навчальну діяльність можна розглядати як багатокомпонентне явище, що об'єднує у своїй структурі мотиваційно-ціннісний, змістово-орієнтований, дієво-операційний, організаційно-планувальний, контрольний оцінний компоненти, які тісно взаємопов'язані між собою та характеризуються цілісністю, логічністю, динамічністю. У структурі навчальної діяльності він виокремлює зміст навчальної діяльності та навчальну ситуацію, у ході якої відбувається моделювання контексту значущої для особистості діяльності та формулювання творчого завдання.

Виокремлюючи у структурі навчальної діяльності навчальну ситуацію як її структурний компонент, зазначимо, що підґрунтям навчання є стосунки між викладачами і студентами, за яких кожний студент і студентська група в цілому є не лише об'єктом управлінського впливу викладача, а й активним учасником цього процесу. Навчання, як різновид навчальної діяльності, є «системою усвідомлених зв'язків, починаючи з самих мимовільних, просторових соціальних дій і взаємовідносин, які мають стійкий характер» до цілеспрямованої взаємодії викладача та студентів у професійному становленні майбутніх фахівців [2, с. 77].

Структуру навчальної діяльності розглядають як взаємодію двох компонентів: діяльності викладача (викладання) і діяльності студентів (навчання). При характеристиці її структурних компонентів особливу увагу слід приділити характеру взаємодії та позиціям суб'єктів діяльності, можна сказати, що суб'єктові навчальної діяльності мають бути властиві такі якості, як самостійність і креативність, які забезпечують йому суб'єктну позицію та здатність до саморозвитку й самовизначення.

Становлення суб'єктної позиції не є стихійним процесом і вона не виникає спонтанно. Б. Ананьєв [8] вважав, що для розвитку суб'єктної

позиції, перетворення студента на суб'єкт навчальної діяльності необхідно опанувати способи діяльності повною мірою, стати здатним до її здійснення та творчого перетворення.

В основі управління навчальною діяльністю студентів, на думку К. Яресько [21], лежить принцип зворотного зв'язку. Компоненти, що складають зворотний зв'язок, – це усні відповіді студентів, результати тестів і спостереження викладача, бесіди зі студентами. Саме завдяки зворотному зв'язку забезпечується динаміка педагогічного процесу та реалізується його основна ціль – формування майбутнього фахівця високого рівня професіоналізму. Оскільки учасниками педагогічного процесу є дві сторони (викладач і студент), то при застосуванні повної системи видів управління (прямого управління, спільного управління та самоуправління) забезпечується перехід студента на рівень самоуправління, що безпосередньо впливає на розвиток особистості студента і на якість його навчальної діяльності. За допомогою зворотного зв'язку викладач регулює процес навчання та має можливість враховувати необхідні зміни в педагогічній системі та вчасно коректувати хід процесу. Завдяки зворотному зв'язку можна розробляти системи, що будуть ефективними навіть у складних і непостійних умовах [21, с. 5].

Навчальна діяльність перебуває в рамках освітнього процесу, для якого вона є об'єктом управління, адже навчання визначає структуру, закономірності, функціонування та формування навчальної діяльності. Механізмом навчання виступає управління нею, а не передавання навчальної інформації суб'єктам освітнього процесу. Але при цьому не менш значимим моментом є грамотне управління з боку викладачів навчальною діяльністю студентів і своєчасним стимулюванням їх пізнавальних дій та способів вирішення пізнавальних завдань. Ефективність освітніх процесів, зокрема, й навчальної діяльності, багато в чому залежить від того, наскільки грамотно реалізується викладачем управлінський компонент навчальної праці.

Основою навчання є відносини між викладачами і студентами, за яких

його учасники є не лише об'єктом управлінського впливу, виконавцем завдань викладачів, а й активним суб'єктом цього процесу. Останнім часом якість освітніх процесів дедалі більше зумовлюється ефективністю управління взаємодією цих процесів у підготовці сучасних фахівців в умовах навчальних закладів.

Термін «управління» розуміється як процес цілеспрямованого впливу керуючої системи на керовану для досягнення її ефективного функціонування й розвитку. У філософському аспекті він трактується як елемент, функція організаційних систем різної природи, що забезпечує збереження певної їхньої структури, підтримку діяльності, реалізацію їхніх програм і мети. Поняття «управління» розглядають як елемент, функцію організованих систем різної природи, що забезпечує збереження певної їхньої структури, підтримку діяльності, реалізацію їхніх програм і мети. У психологічному аспекті управління розглядається як «функція організованих систем, що забезпечує збереження їхньої структури, підтримку режиму функціонування, реалізацію програми діяльності».

Управління можна розглядати як структуру і як процес. Структура – це система органів управління, які, у свою чергу, також мають свою внутрішню структуру. Структура управління динамічним явищем. Вона змінюється відповідно до зміни й розвитку всієї системи, її окремих ланок з урахуванням процесів суспільного розвитку, стилю й методів державного та регіонального механізмів управління. Процес управління як функціонування органів і працівників управління характеризується з різних аспектів – змісту, організації, технології. Зміст процесу управління визначається сутністю управління, його цілями, принципами, методами, функціями, специфікою галузі, рівнем конкретного органу в загальній системі органів управління.

В. Афанасьєв [4] розглядає управління як взаємодію суб'єктів, що виявляє себе у нерозривності прямої та оберненої дій, органічному поєднанні змін суб'єктів, що впливають один на одного. Таке визначення управління враховує і зміни взаємодіючих суб'єктів, і сам процес взаємодії як зміни його

станів. Структура взаємодії викладачів і студентів є еталоном для контролю, оцінювання, аналізу досягнутих результатів та коригування навчального процесу на різних його етапах.

Виходячи з природи педагогічної діяльності, можна виокремити педагогічне управління викладача як діяльність, орієнтовану на створення умов, що забезпечують досягнення поставлених цілей навчання. Предметом (об'єктом) управління виступає професійна діяльність викладача (викладання) і діяльність студента (учіння). Системотвірним чинником педагогічного управління є спільність мети викладання та навчання. Управляти навчанням означає створювати такі умови, за яких пізнавальна діяльність досягала б поставленої мети. Мета – якість знань, умінь і навичок майбутнього фахівця, яка становить основу для прогнозування можливих результатів, визначення критеріїв ефективності прийняття рішень, організації форм їх виконання.

Керування розглядається як один з головних складників управління. Управління та керування відрізняють об'єкти та суб'єкти: управляти можна системами, процесами; керувати – людьми, колективами. Вважається, що управляти можна чимось, а керувати кимось.

Під організацією розуміють структурування, визначення складників системи та делегування їм відповідних завдань. Сюди належить планування, що має орієнтовний і неперервний характер, коли може здійснюватися перепланування. До організації належить також контроль, що здійснює моніторингову й управлінську функції.

Реалізація цих процесів як важливих ланок управління освітніми процесами обумовлюється особистісними можливостями викладача і його культурою виконання. Г. Балихін [6] досліджує соціально-економічні передумови трансформації системи освіти, її управлінський аспект. Б. Бінкін [8], Т. Рогова [19] та інші досліджують сутність управлінської діяльності, механізми, ресурси її реалізації.

Ефективність навчального процесу обумовлюється управлінською

культурою викладача, рівнем її сформованості, чітким усвідомленням управлінських функцій, від яких залежить якість навчання і навчальні досягнення студентів. Відсутність чіткого визначення поняття «управлінська культура», розмитість змістовних характеристик, показників і рівнів її сформованості не сприяють ефективному управлінню навчальним процесом і негативно впливає на якість підготовки майбутніх фахівців. Специфіка різних аспектів управлінської діяльності в освітній сфері дозволяє певним чином охарактеризувати поняття «культура управління» і «управлінська культура».

У науковій літературі управлінська діяльність, її співвідношення з вимогами навчально-виховної діяльності, професійно-педагогічної культури, яка є важливим складником продуктивності управлінських дій викладача в освітній сфері, впливає на сутність понять «культура управління» і «управлінська культура».

Культура управління поєднує особисту культуру викладача, якість його керівництва педагогічним процесом і створення необхідних умов для забезпечення продуктивності професійно-педагогічної діяльності. Культура управління характеризує управлінську діяльність, яка здійснюється викладачем в ході організації навчально-виховного процесу через систему взаємодії зі студентами, шляхом виконання управлінських функцій і професійно-педагогічних обов'язків. Серед функцій культури управління Б. Набока виокремлює такі: [16, с. 15-16].

- правову – забезпечення здоров'я збереженої функції управлінської діяльності в педагогічній сфері, функції регулювання і коригування управлінських дій у педагогічній взаємодії учасників освітнього процесу;

- адміністративну – розподіл обов'язків між учасниками навчально-виховного процесу, оцінка діяльності (моніторинг, діагностування); прийняття управлінських рішень, облік і контроль;

- організаційну – раціональна організація навчально-виховного процесу, прогнозування результатів;

- соціально-психологічну – створення належних умов професійно-педагогічної праці викладачів;
- інформаційну – планування та контроль щодо збору, опрацювання й використання інформації для ефективного вирішення завдань професійно-педагогічної діяльності;
- комунікативну – організація ефективної взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, координація дій у системі відношень викладача і студентів, реалізація принципу співпраці та співтворчості в освітньому процесі;
- економічну – забезпечення матеріально-технічної бази навчально-виховної діяльності.

Культура управління має діяльнісний характер і спрямована на управління професійно-педагогічною діяльністю викладачів з метою отримання прогнозованого освітнього продукту.

Культура управління навчальним процесом поєднує в собі сукупність певних стандартів внутрішнього управління навчальним закладом, організацію управлінської діяльності, використання технічних засобів, стосунки зі студентами на принципах педагогічної взаємодії, співпраці і співтворчості, з урахуванням норм і принципів моралі, професійної етики, естетики і права. Культура управління поєднує особисту культуру викладачів, якість управління навчальним процесом і створення організаційно-педагогічних умов навчальної праці, культуру роботи з різними джерелами інформації. Усі ці аспекти тісно взаємопов'язані між собою та залежать одним від одного.

У трактуванні сутності поняття «управлінська культура» мають місце різноманітні точки зору. Управлінську культуру розглядають як рівень розвитку професійних здібностей і творчих сил керівника Є. Березняк [7], культуру праці керівника, сукупність принципів, норм і знань керівника, системне явище, яке поєднує в собі професійні управлінські якості та мотиви керівника, Б. Гаєвський [10], О. Бодальов [9] та ін. сутність управлінської

культури як психолого-педагогічного феномену розглядають через категорію діяльності. Діяльнісний підхід, на їх думку, дозволяє викладачу на основі засвоєння ціннісних орієнтацій реалізувати себе, свої функціональні обов'язки та повноваження, творчий потенціал, усвідомити процесуальний характер культури.

О. Ярковой вважає, що управлінська культура пов'язана з внутрішньо-особистісним механізмом регуляції і саморегуляції дій і поведінки особистості. «Вона виступає внутрішнім, суб'єктивним джерелом активності, що визначає процес засвоєння діючого в суспільстві світогляду, перетворення категорії відповідальності за свої дії на поняття і образи власних переконань» [20, с. 72].

Культура управління впливає на характер і ефективність професійно-педагогічної діяльності, а управлінська культура характеризує професійний образ викладача. Рівень її прояву обумовлює творче вирішення навчальних проблем керівника навчально-виховного процесу, його відповідальність за досягнуті результати, управлінські функції лідера і наставника, спонукаючого студентів на активну позицію в навчальній діяльності.

Управлінська культура, як психолого-педагогічний феномен поєднує в собі систему знань, вмінь, професійних якостей, мотивів і ціннісних орієнтацій, що реалізуються в управлінні навчально-виховним процесом, забезпечуючи його ефективність. Управлінська культура викладача є однією з потреб особистості, яка виникає у процесі професійно-практичної діяльності та обумовлена внутрішньо-особистісним механізмом регуляції і саморегуляції його дій і поведінки.

Управлінська культура викладачів є складником професійно-педагогічної культури і виступає інтегральним особистісним утворенням, яке характеризується не лише особистістю, її духовною, матеріальною, педагогічною, правовою культурою, а й задоволенням в управлінському аспекті педагогічної діяльності, знаннями в теорії педагогічного управління,

вміннями у виконанні управлінських функцій, якостями, які забезпечують особистісно-діяльнісне управління викладачами освітніми процесами.

Особистісні здатності викладача є основою успішної управлінської діяльності. Викладачу має бути притаманні: психолого-педагогічні якості, політичні, ділові і фізичні якості, уміння виходити з кризових педагогічних ситуацій, уміння працювати в колективі, комунікативні й творчі здібності. Наявність цих якостей у викладача обумовлює успіх його діяльності як організатора, психолога, професіонала, лідера, який веде за собою студентів. Управлінська культура викладача - це не лише набір особистісних якостей, а і стиль його діяльності, стиль керівництва, його манера поведінки зі студентами (об'єктами управління), його «управлінський почерк», те, що називають стилем управління.

Викладачі як носії управлінської культури, здатні активізувати студентів комплексними зусиллями досягнути проєктованих цілей навчально-виховного процесу, професійного розвитку, навчальних досягнень. Управлінська культура викладачів – це інтегральне утворення, яке поєднує в собі систему управлінських знань і вмінь, професійно-особистісних якостей, мотивів і загально культурних та професійних цінностей, що реалізуються в управлінні освітніми процесами.

Вивчення й аналіз стану досліджуваної проблеми показав, що основними завданнями в системі освітньої практики є:

- усвідомлення викладачами ролі та значення управлінської культури як важливого чинника формування їхнього професійного образу та готовності до творчої професійно-педагогічної праці (особливо реалізації її управлінського аспекту);
- створення сучасної системи формування управлінської культури засобами методичної роботи;
- опанування методикою й технологіями управлінської діяльності;
- забезпечення оптимальних організаційно-педагогічних умов для реалізації системи формування управлінської культури викладачів засобами

методичної роботи;

- опанування вміннями самоконтролю досягнень у підвищенні рівня управлінської культури як важливого чинника професійного зростання та самоорганізації управлінської діяльності викладачів.

Кваліфіковане управління формуванням управлінської культури через систему методичної роботи відіграє велику роль у професійному становленні викладачів та розглядається багатьма вченими як засоби, інструменти саморозвитку людини, її професійного образу.

Проблеми якісної методичної освіти дедалі тісніше пов'язують із вирішенням і теоретичним обґрунтуванням завдань, змісту, методики формування управлінської культури особистості як важливого складника педагогічного професіоналізму, розкриття її сутності, як важливого чинника професійного становлення і забезпечення якості освітнього процесу. Результативність цієї діяльності багато в чому визначається чіткістю усвідомлення викладачами змісту та значення управлінської культури в їхньому професійному зростанні, сутності й основних її характеристик, як складного особистісного утворення, механізмів її формування, методики й технології підвищення рівня, цього складного особистісного утворення.

Останнім часом дедалі більше відчувається потреба в конкретизації функцій викладачів з управління освітньою діяльністю студентів, розробленні теоретичних і методичних положень, які характеризують взаємодію суб'єктів освітньої діяльності, управлінських дій викладачів і самоуправлінських дій студентів в освітніх процесах, рівнів сформованості управлінської культури. Освітній менеджмент регулює процеси трансформування змісту освітньої діяльності, охоплює зміст, форми реалізації підходів, принципів, методів і прийомів управління взаємодією освітніх процесів, у тому числі і формуванням управлінської культури як важливого складника педагогічного професіоналізму.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В.Б. Організація і діяльність апарату адміністративної реформи/ В.Б. Авер'янов // Державне управління: теорія і практика [за заг. ред.. В.Б. Авер'янова].– К.: Юрінком Інтер, 1998
- 2.Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
3. Асмолов А. Г.Деятельность и установка / Александр Григорьевич Асмолов. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1979. – 150 с.
- 4.Асмолов А. Г.Личность как предмет психологического исследования : учебное пособие / Александр Григорьевич Асмолов. – Москва : Издательство Московского университета, 1984. – 105 с.
- 5.Атаманчук Т.В. Теория государственного управления: Курс лекцій/ Т.В. Атаманчук. – М., 1997. -316с.
- 6.Балыхин Г. А. Управление развитием образования: организационно-экономический аспект / Григорий Артемович Балыхин. – М. : Экономика, 2003. – 428 с.
7. Березняк Е. С. Важнейшее звено управления школой / Евгений Семенович Березняк. – К. : Радянська школа, 1981. – 181с.
8. Бинкин Б. А. Эффективность управления: наука и практика / Борис Аркадьевич Бинкин, Владимир Ильич Черняк. – М. : Наука, 1982. – 144 с.
- 9.Бодалев А.А. Психологические трудности общения и их преодоление / А.А. Бодалев, Г.А. Ковалев // Педагогика. – 1992. – № 5–6. – С. 65–70.
- 10.Гаєвський Б.А. Основи науки управління/ Б.А. Гаєвський. – К.: МАУП, 1997. – 112. с.
- 11.Дубенко С.Д. Державна служба: теорія і організація. Концепція реформування /С.Д. Дубенко // Реформування державного управління в Україні: Проблеми і перспективи [наук. кер. В.В. Цветков]. – М.: Оріяни,

1998. – С. 192-211

12.Карамушка Л.М. Психологія управління закладами середньої освіти: Монографія/ Л.М. Карамушка. – К.: Ніка – Центр, 2000. – 332с.

13.Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект: автореферат дисерт. доктора психологічних наук. – К., 2001. – 36с.

14.Крижко В.В. Менеджмент в освіті : Навч. Методичний посібник / В.В.Крижко, Є.М.Павлютенков. – Київ, 1998. - 192с.

15.Луговий В. Державне управління як галузь професійної діяльності, академічної підготовки, наукових досліджень/ В.Луговий, В. Князєв// Вісник УАДУ при Президентіві України. – 1999. - № 3-4. – С.108-134 та ін.

16.Набока Б.С. Архітектоніка управлінської культури директора школи в контексті соціально-економічних вимог/ Б.С. Набока // Управління школою. – 2011. - № 22-24.

17.Приходько Н.И. Управление школой-гимназией: наука и искусство / Н.И. Приходько, В.В.Коваль. – Запорожье: ЗДУ, 1995. – 61с.

18. Рогова Т. В. Персоналізований підхід в управлінні педагогічним колективом школи : монографія / Тетяна Володимирівна Рогова. – Харків : Нове слово, 2006. – 300 с.

19.Селіверстова Н.І. Підготовка менеджерів в альтернативній вищій школі: теоретико-методичний аспект/ Н.І. Селіверстова. – Запоріжжя: Поліграф, 1999. – 159с.

20.Ярковой О.М. Педагогічні засади розвитку управлінської культури державних службовців в умовах післядипломної освіти [текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.05 – соціальна педагогіка/ Олег Миколайович Ярковой. – Запоріжжя, 2001. – 281с.

21.Яресько К.В. Управління навчально-творчою діяльністю школярів в умовах інформатизації освіти: дис.. ... канд.. пед.. наук: 13.00.01/ Катерина Вікторівна Яресько. – К., 1999. – 211с.